

УДК 811.161'373.611'367.621

І. О. Іншакова

ПОХОДЖЕННЯ ФОРМАНТА -ОТА (-ЕТА) ТА ЙОГО ФУНКЦІЙ В ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ

Іншакова І. О. Походження форманта -ота (-ета) та його функції в праслов'янській мові.

У статті розглядається походження форманта -ота (-ета), досліджується розвиток його функцій у праслов'янській мові, проаналізовані похідні, що мотивуються різними частинами мови.

Ключові слова: формант, абстракти, субстантивация, похідні, мотивація.

Иншакова И. А. Происхождение форманта -ота (-ета) и его функции в праславянском языке.

В статье рассматривается происхождение форманта -ота (-ета), исследуется развитие его функций в праславянском языке, проанализированы производные, которые мотивируются разными частями речи.

Ключевые слова: формант, абстракты, субстантивация, производные, мотивация.

Inshakova I. O. Origin formant -ota (-eta) and its function in Proto-Slavic language.

The article discusses the origins of the formant -ota (-eta) studied the development of its functions in Proto-Slavic language, analyzed derivatives, which are motivated by

different parts of speech.

Key words: formants, abstracts, substantivization, derivatives, motivation.

Грунтовний розгляд історичного словотворення іменника, його суфіксальної підсистеми можливий лише за умови опису історії формантів чоловічого, жіночого, середнього родів та суфіксів множинних іменників. Плідно в цьому напрямку працює Південноукраїнський історико-дериватологічний центр при Запорізькому національному університеті, який очолює доктор філологічних наук, професор Петро Іванович Білоусенко. Дослідження П. І. Білоусенка «Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду)», монографії П. І. Білоусенка й В. В. Німчука щодо історії суфіксів -иця, -ина, опубліковані в серії «Нариси з історії українського словотворення», стали основою підготовки узагальнюючої праці з історичного словотворення окремих частин мови, зокрема іменника. Для узагальненого опису динаміки афіксальної системи українського іменника потрібна реконструкція історії окремих афіксів. Одним із них є формант -ота (-ета). Саме його походженню, функціям у праслов'янській мові присвячена наша стаття.

Суфікс **-ота** бере свій початок від давньоіндоєвропейського -*ta*, який у праслов'янській мові творив деномінальні абстракти на **-o-** [4, с. 579], звідси праслов'янський продуктивний формант **-o-ta** [3, т. 2, с. 42]. Окремі мовознавці висловлюють думку, що цей суфікс сформувався вже в індоєвропейський період [2, с. 52]. Ж. Ж. Варбот до структур із давнім **-ta** відносить *вьрста* (до *вьртѣти, вьрнути*), *невѣста* (до *вѣсти, вѣдати*), *пята* (до *пяти, пьну*), *рота* «присяга, клятва» (до *речи*), *сколота* «смута, підступи» [1, с. 78], проте жодне з них, очевидно, не перебувало в цей період у живих словотвірних зв'язках із наведеними словами ні формально, ні семантично. Зазначене дає підстави вважати, що суфікс **-та** в давньоруській мові практично вийшов з обігу, у наведених словах реконструюється лише етимологічно. Натомість його функції почав виконувати суфікс **-ота**. Праслов'янський **-ta**, як зазначав Ф. Славський, творив девербативи *nomina actionis*, які конкретизувалися в *nomina acti*, і, як виняток, у *nomina instrumenti*, рідше деривував від основ іменника та субстантивував прикметники, дієприкметники [3, т. 2, с. 41].

1. Більшість дериватів із суфіксом **-ota (-eta)** утворена від прикметників. Переважно цей афікс продукував абстракти – назви властивостей і якостей. Наприклад: **novota* (ЭССЯ 25 237) «новина, новизна» від прикметника **novъ(jь)*, суфіксальна субстантивація; **němota* (25 100) (далі в паспортизації фактичного матеріалу в дужках вказуємо лише том і сторінку за джерелом ЭССЯ) «німота» від **něтъ*; **nagota* (22 56) «голизна» від прикметника **nagъje* «голий»; **naglota* (22 33) «несподіваність», «раптова смерть» від **naglъje* «несподіваний, раптовий»; **тъдълота* (20 210) «слабкість, в'ялість» від прикметника **тъдълъjь*; **mōdrotа* (20 129) «мудрість» укр. мудро та «важкі речі, щось складне для розуміння або виконання» від **mōdrъ*, суфіксальна субстантивація; **mōgt'ьnota* (19 113) «міць, сила, могутність» ім'я з абстрактним значенням від прикметника **mōgt'ьnъ(jь)*, суфіксальна субстантивація; **lbgьkota* (17 75) «легкість» похідне помен abstractum із суфіксом **-ota** від **lbgькъ(jь)*; **lbgota* (17 67) «свобода, полегшення» від **lbgъ(je)*; **lysota* (17 43–47) «стан лисого, ця властивість в абстрактному вигляді» від прикметника **lysъ(je)* «лисий, із білою плямою на голові; не має рослинності; голий (про землю, гору)»; **l'ubota* (15 179) «насолота, задоволеність» від прикметника **l'ubъ* «приємний, милий»; **lixota* (15 95) «лиходійство», «убозтво» від **lixъ*; **lěpota* (14 222) І «краса» староукраїнське *лпнота*, укр. *лпнота* від прикметника **lěpъ(jь)* «красивий»; **lěnota* (14 208) «лінощі» від **lěнь* «лінивий»; **krivota* (12 169) «кривизна», «несправедливість» від **krivъ*; **xromota* (8 101) «кульгавість; каліцтво» від **xromъ*; **gъrdota* (7 206) «гордовитість, пихатість» від прикметника **gъrdъ*; **bъdrotа* (3 111) «бадьорість» від **bъdrъ*; **kys(ь)lota* (13 275) «кислота, кислий смак, кислий запах» від прикметника **kys(ь)lъ*; **xvorota* (8 129) «хвороба» від **xvorъ*; **gōstota* (7 86) «густота, частота, згущення» від прикметника **gōstъ*; **glupota* (6 151) «глупота» від **glupъ*; **gluxota* (6 145) «глухота» від прикметника **gluxъ*; **glōbota* (6 143) «глибина» від основи **glōb(окъ)*; **dъlgota* (5 208) «довгота, тривалість» від прикметника **dъlgъ*; **dorgota* (5 76) «дорожнеча» від **dorgъ*; **dobrotа* (5 43) «все хороше, гарні властивості, доброякісність» від **dobrъ*; **čistota* (4 121) «чистота» від прикметника **čistъ*; **čęstota* (4 106) «частота, густота, гушавина, щільність» від **čęstъ*.

Незначну кількість похідних словник подає з відповідними

коментарями: **nepravota* (24 208) «неправильність міркувань, дій, помилковість» іменник, що позначає якість, від **nepravъ(jь)*, пор. **nepravostъ* «несправедливий, неправильний», складання **ne* і **pravъ(jь)*; **meĭkŏkota* (18 248) «м'якість» від прикметника **meĭkъkъ(jь)*, пор. **meĭkota*; поодинокий номен із локативним значенням **nizota* (25 143) «низьке місце», «низина», укр. *низота* збірне «нижчі» від основи прикметника **niz-* (див. **nizъkъ(jь)*).

Засвідчена низка лексем із варіантами. Наприклад: **myrzota* / **merzotja* (21 165) «огида» від прикметника **myrzъ*, субстантивация останнього; **myrtvota* / **myrtvojta* (21 146) «мертва тиша, затишся» від прикметника **myrtvъ*, суфіксальна субстантивация; зі збірним значенням іменники **malota* / **malotja* (17 171) «дріб'язок; усе маленьке» від прикметника **malъ* із додаванням суфікса *-ota* / *-otja*.

Укладачі словника не заперечують подвійної мотивації деяких утворень: **myrkota* / **myrkotъ* (21 135) «ніч, п'ятьма, сутінки» співвідносно з прикметником **myrkъ(jь)* та дієсловами **myrkati*, **myrkotati*; **bolgota* (2 173–174) «благо, добро», «благородство» від прикметника **bolgъ(jь)*, можливо, вторинне від давнього імені **bolgo*.

Менше 10 дериватів із розгляданим суфіксом трапляються лише в окремих слов'янських мовах чи у відповідних діалектах. Наприклад: від варіантів **mokrota* / **mokrotъ* (19 141) «мокрота, сирість, вогкість», укр. *мокрота* розм., абстрактний іменник від *мокрый* «слизові або гнійні виділення з дихальних шляхів» від прикметника **mokrъ(jь)* утворене **mokrotja* сербсько-хорватське, словенське «рідина, вогкість, сеча» від **mokrota* / **mokrotъ* із додаванням суфікса *-ja*. Розширення суфікса *-ota* / *-otъ* із допомогою *-ja*, *-otja* трапляється лише в сербсько-хорватській і словенській мовах (19 143); **milota* (19 42) «приємність» від прикметника **milъ*; **milotja* словенське, сербо-хорватське, діал. «милість,приємність» йотове розширення похідного на суфікс *-ota* **milota*. Розширення носить ареальний, можливо, інноваційний характер. Не виключається достатньо раннє утворення (19 43); **lъstъnota* (17 100) «легкість, зручність» болгарське, македонське від прикметника **lъstъnъ(je)* (праслов'янська давність цього номена, на думку укладачів словника, проблематична); **jarota* (8 177) «лють, гнів» у болгарській, чеській мовах від прикметника **jarъ(jь)*; **xydota* (8 111) у польській мові «худоба», «зло, лихо» від прикметника **xydъ*; **meĭkota* (18 242) «м'якість» діал. «м'який ґрунт» від прикметника

**mękь(jь)*; **lępota* (14 223) II «сніг із дощем», у російських та білоруських діалектах «рідке багно» від прикметника **lępь(je)* «липкий, глевкий»; **lasota* (14 42) у російських діалектах «ласощі» від прикметника **lasьjь*.

Окрему групу складають найменування, похідні від назв кольорів: **ęsknota* (6 51) «ясність, світлі кольори, барви» від прикметника **ęsknь*; **čьrnota* (4 154) «чорнота, чорний колір» від прикметника **čьrnь*; **blędota* (2 111) «блідота» від прикметника **blędь*; **bęlota* (2 75) «білизна, білий предмет, білий колір, тварина білої масті» від прикметника **bęль*.

Серед дібраного фактичного матеріалу трапляються синонімічні пари: **moldota* (19 171) «юнак», «молодість», власне ім'я від прикметника **moldь(jь)* і **junota* (8 195) «юнак» від прикметника **junь*; **golota* (6 213) «бідність, убозтво», «бідняки, біднота» від прикметника **golь* і **bosota* (2 222) «голі ноги, убозтво, злидні» від прикметника **bosь*; **bystrota* (3 152) «швидкість, прудкість», «дотепність, проникливість» від прикметника **bystрь* і **bьrzota* (3 137) «швидкість, квапливість, поспішність» від прикметника **bьrzь*.

Із кількома значеннями виявлені похідні **mělьkota* (18 168) «маленький, дрібний (про живу істоту або предмет)», переносне «мізерність, незначність чого-небудь» від прикметника **mělькь(jь)*; **divota* (5 34) «здивування, диво, чудова річ», «дикість» від **divь*.

Із 60 відприкметникових дериватів із суфіксом *-ota* виявлено лише 2 похідних іменники із суфіксом *-eta*: **niščeta* (25 122) «убозтво, бідність» від прикметника **niščь* та збірні варіанти **maleta* / **maletja* (17 154) «дитина; маленький», укр. *малеча* збірне «малі діти» від прикметника **malь* із додаванням суфікса *-eta* / *-etja*, співвідносно з **malota* / **malotja*.

2. Віддієслівні утворення мають теж здебільшого абстрактну семантику. Наприклад: **bl'ьvota* (2 141) «блювота» від дієслова **bl'ьvati* «блювати»; **česota* (4 90) «свербіж, короста» від **česati*; **drēmota* (5 109) «дрімота», «сонливість» від дієслова **drēmati*; **gryzota* (7 160) «сум, турбота, неспокій», «сварка, лайка» від дієслова **gryzti*; **xripota* (8 98) «хрипота, хрипливість», «сипота, сипливість» від дієслів **xripati* / **xripěti*; **kьlgota* (13 186) «метушня, клопіт», можливо, від дієслів **kьlgati*, **kьlzati* «сковзатися»; **laskota* (14 40) «лоскотання», «ласка» від дієслова **laskotati*; **jьkota* (8 216) «гикавка»

від дієслова **jьkati*.

Деякі з похідних іменників словник подає з коментарями: **mьrkota* (20 243) «меланхолія, сум, смуток» співвідносне з дієсловами **mьrkati*; **mьrkotati* «бурмотати, муркотати»; **gnilota* (6 175) «гнилятина, гнилість» від **gnilь* – дісприкметника минулого часу на *-ль*, похідне від дієслова **gniti*; зафіксовано одиничний дериват на позначення тварини **bьgota* (2 59), укр. *бігота* «назва кішки в казці» від дієслівної основи **bьg-* (див. **bьgt'i*, *bьgati*) «метушлива біганина».

Зрідка трапляються варіанти лексем. Наприклад: **libota* / **libotь* (15 73) «тремтіння», перен. «осика» від дієслова **libotati* «дрожити, тремтіти, тріпотіти»; **mьrsota* / **mьrsotь* (21 6) «гідота», «пісна їжа» іменне твірне із суфіксом *-ot-*, співвідносне з дієсловом **mьrsiti*; **mьlkota* / **mьlkoть* «мовчання» від дієслова **mьlkoiti* (21 107).

Низка похідних виявлена в діалектах: **leqota* (15 62) «жахливі сновидіння, переляк»; із локативним значенням діал. рос. «низьке вогке місце» від дієслів **lekti*, **lekti* «боятися» і «гнути, згинати» звідси – «нерівний, витягнутий шматок землі – болото»; варіанти дериватів **lupeta* / **lupetь* (16 180) зі значенням предметності, діал. «кусень хліба» від дієслова **lupiti*; **lomota* (16 21) «ломота; тупий ниючий біль у кістках, суглобах, м'язах», діал. «лихоманка» від дієслова **lomiti*.

Окремі номени є полімотивованими, зокрема: **maxota* (17 128) «коливання, хитання» від **maxati(se)* або безсуфіксальне похідне від **maxotati*; **nudota* (26 42) «нудьга, нудота» від іменника **nuda*, споріднений і співвідносний із дієсловом **nudity*.

Із двох десятків аналізованих похідних зафіксовано 4 лексеми з суфіксом *-eta*: **majeta* (17 134) «мука, туга» похідне з суфіксом *-eta* від дієслова **majati*; **kleveta* (10 14) «наклеп, обмова», імовірно, від **kleviti*, етимологія затемнена. Слово, мабуть, церковнослов'янського походження, діал., книжної мови, літературного вжитку; **xoteta* (8 84) чес. старе власне ім'я антропонімне похідне з суф. **-et-a* від дієслова **xoteti*; **lupeta* / **lupetь* (16 180) діал. «кусень хліба» від дієслова **lupiti*.

3. З-поміж дериватів відіменникових (близько 16 найменувань) трапляється значна кількість абстрактної лексики: **morkota* (19 232) «темрява», «імла» від іменника **morkь*, укр. *морок* «відсутність

світла, темрява», перен. «про що-небудь безнадійне, сумне», пор. дієслова **mьrknŋti*, **mьrcati*; **lŋkota* (16 146) «кривизна» від **lŋkь* «лук, зброя»; **grěxota* (7 114) «гріх» від іменника **grěxь*; **gnusota* (6 182) «мерзотність, бруд» від **gnusь* «гнилизна», «бруд», «мерзотність»; **duxota* (5 152) «спека, жара, задуха», «задушливе повітря» від **duxь* «повітря, запах, дух, душа, мужність, дихання»; **gьmota* (7 193) «матерія, маса» пов'язане з чергуванням голосних з **gomota*; **gomota* «гул, шум» від експресивного **gom-* (7 20); виявлені лише поодинокі приклади іменників із конкретним предметним значенням **luskota* (16 196) «багаття», «шкірка» утворене, мабуть, від **luska*.

Низка похідних зафіксована в окремих слов'янських мовах та відповідних діалектах. Наприклад: варіанти слів **lęgota* / **lęgotь* (15 55) із локативним значенням у рос. діал. «низина», праслов'янський діалектизм обмеженого поширення від **lęga* «низина», «вогке місце»; поодинокі форми із суфіксом *-eta* – варіанти лексем **lěseta* / **lěsetь* (14 236) із предметним побутовим значенням рос. діал «волосін. вудки» із суфіксом *-et-* від **lěsa* «плетінка різних видів»; ботаничне найменування **kukota* (13 92), укр. діал. «вид бур'яну» від **kuka* «гак, гакоподібний»; **krasota* (12 100) «краса», діал. «гарне збіжжя» від іменника **krasa*; **něgota* (25 98) власне ім'я у чес. «ніжність», пол. «рослина», рос. діал. «насолода» зменшене утворення з суф. *-ota* від двоосновного антропоніма **něgomirь* або **něgoslavь*; **myslota* (21 47) лише старочеське, топонім сербохорватський *mišlotina* «мисль, думка», можливо, це релікти з суф. *-ota* похідного від **myslь*; назва особи **xodota* (8 50) н.-луж. «чаклунка, чарівниця» від **xodь*.

4. Фактичний матеріал засвідчує лише одиничні приклади похідних від інших частин мови, зокрема, від числівника **edinota* / **edьnota* (6 11) «єдність», «самотність» від **edinь* / **edьнь* та прислівника **mьnogota* (20 232) «безліч» від прислівника **mьного*.

5. З-поміж дериватів із аналізованим формантом за словником реконструйовано незначну кількість (3) похідних іменників звуконаслідувального походження: **blekota* (2 108) «буркотун; рослина бот. блекота» звуконаслідувального походження (див. **blekotati*; **blekotь*, **blekati*) значення буркотіти, базікати → буркотун, базіка первинні, значення рослини вторинні (отруйна рослина,

отруєння блекотою викликає галюцинації й марення, див. **belnъ / *belena*); **bolbota* (2 171) «балаканина», «балакун» експресивне утворення. Імена **bolbotъ / *bolbota* співвідносні з дієсловом зі звуконаслідувальною основою **bolbotati* «базікати, невиразно говорити» та дериват із суфіксом *-eta*: **leščeta* (14 140) укр. діал. *лещети* «тонкі дощечки для закріплення зламаної кістки; дощечки, якими вдаряють під час весняних обрядових ігор» від **leskati, *leščati*. Мотивація має звуконаслідувальний характер.

Отже, формант *-ота (-ета)* був активним і продуктивним суфіксом уже в праслов'янській мові. Більшість дериватів утворена від прикметників, дещо менше віддієслівних та відіменникових утворень. Окремі похідні мотивуються числівником та прислівником. Виявлені кілька похідних звуконаслідувального походження. У праслов'янській мові суфікс продукував переважно абстракти – опредметнені назви властивостей і якостей. Трапляються поодинокі локативні, ботанічні найменування, іменники зі збірним значенням, найменування тварин. Засвідчені варіанти низки лексем, деякі похідні полімотивовані. Частина розгляданих лексем трапляється лише в окремих слов'янських мовах чи у відповідних діалектах. Переносні значення лексем, здатність вступати в синонімічні відношення свідчать про складну внутрішню структуру розглядуваної групи.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

ЭССЯ Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / под ред. О. Н. Трубачева. – М. : Наука, 1974–2007. – Вип. 1–33.

Література

1. Варбот Ж. Ж. Древнерусское именное словообразование. Ретроспективная формальная характеристика. – М. : Наука, 1969. – 230 с.
2. Мартынов В. В. Праславянская и балто-славянская деривация имен. – Минск : Наука і техника, 1973. – 58 с.
3. Sławski F. Zarys słowotworstwa prasłowian'skiego / F. Sławski // Słownik prasłowian'ski. – Wrocław. Warszawa. Krakow. Gdan'sk. – Т. 1–3. – 1974–1979.
4. Vondrak W. Vergleichend slavische Grammatik / W. Vondrak. – Göttingen, 1924. – XVIII. – 724 s.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2015 р.